

Δημοσίευση στο περιοδικό ΑΝΤΙΤΕΤΡΑΔΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ, τχ. 67, 2001, σ. 66-69.

Ο «χαμένος χρόνος» για τους εργαζόμενους νέους και τους μαθητές

Το γεγονός ότι οι νέοι και οι νέες, ιδιαίτερα από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, αποτυγχάνουν στις σπουδές ή εγκαταλείπουν το σχολείο και, στη συνέχεια, προσπαθούν με «κάθε τρόπο» να βελτιώσουν ή να συντομεύσουν το όνειρο της «αποκατάστασης» (γάμος, σταθερή ή μόνιμη δουλειά, προσωπική επιχείρηση) αποτελεί τον κοινό τόπο σημαντικών κοινωνιολογικών προσεγγίσεων.¹ Στον ίδιο κοινό τόπο ανήκουν και οι διαπιστώσεις ότι η οικογένεια αποτελεί συχνά την πραγματική ή φαντασιακή «εναλλακτική δυνατότητα» στην «επιλογή» των νέων να εγκαταλείψουν το σχολείο, να βρουν μια «προσωρινή» εργασία, να τη βελτιώσουν, να την αλλάξουν, να την εγκαταλείψουν. ή να επιδιώξουν μια θέση στο δημόσιο.²

Ωστόσο οι παρατηρήσεις σχετικά με την «παραγωγική» ή «μορφωτική» σχέση του σχολείου με την κοινωνία και την εργασία, συχνά επισκιάζουν μια σειρά σημαντικές αλλαγές στις αντιλήψεις, τις παραστάσεις και τις πρακτικές των ίδιων των εργαζομένων νέων και των μαθητών, όπως το ζήτημα του χρόνου που ξοδεύεται στην εργασία και το σχολείο.

Η υπόθεσή αυτή αποτέλεσε ένα από τα κίνητρα της έρευνας που πραγματοποιήσαμε με νέους από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα που διέκοψαν το σχολείο και εργάζονται³, Στο παρόν κείμενο θα παρουσιάσουμε ορισμένες απόψεις των ίδιων των νέων για το χρόνο που ξοδεύεται στην εργασία και το σχολείο σε σχέση με τους άλλους κοινωνικούς χρόνους και, ιδιαίτερα, τον ελεύθερο χρόνο.

Α) Σε σχέση με προηγούμενες έρευνες και απόψεις, η έρευνά μας επιβεβαίωσε ότι οι διαφορετικές σημασίες που οι εργαζόμενοι νέοι αποδίδουν στο χρόνο που ξοδεύεται στην εργασία (ωράρια, διαδρομές, υπερωρίες) εξαρτώνται τόσο από την ιεραρχική θέση, την

1 Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα σημαντικές διαστάσεις του προβλήματος αυτού αναδεικνύονται στα έργα που αναφέρουμε ενδεικτικά: Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985. Μ. Παρίου – Δρεπτάκη, *Η εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και παράγοντες που σχετίζονται μ' αυτή*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1993. Θ. Μυλωνάς, «Μερικοί από τους παράγοντες που καθορίζουν την "πορεία" του μαθητή στο σχολείο», *Νέα Παιδεία*, τχ. 2, 1983, σ. 71-85. Μ. Τζάνη, *Σχολική επιτυχία. Ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1988. Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία, 1960-1975*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984.

2 Κ. Κασιμάτη, «Το Ελληνικό σχολείο και ο χώρος εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 70, 1988, σ. 129 και Ι. Λαμπίρη - Δημάκη, *Η Ελληνική κοινωνία στη φοιτητική συνείδηση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1983, σ. 90, 128, 135.

3 Πρόκειται για έρευνα που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια διδακτορικής διατριβής, σε δείγμα από 40 νέους (24 αγόρια και 16 κορίτσια) ηλικίας 16 – 18 ετών, που διέκοψαν το σχολείο πριν ή μετά το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και εργάζονται στο λεκανοπέδιο της Αττικής. Τα «χαμηλά» κοινωνικά στρώματα προσδιορίστηκαν με βάση τις εργασίες, το επίπεδο εκπαίδευσης και το κοινωνικό περιβάλλον, τόσο των νέων όσο και των γονιών τους.

εξειδίκευση και το φύλο⁴ όσο και από τα ευρύτερα συμβολικά συστήματα του κοινωνικού στρώματος, της περιοχής ή της κουλτούρας στην οποία ανήκουν.⁵

Β) Σε σχέση με την παρούσα δυναμική των διεκδικήσεων απέναντι στο χρόνο που ξοδεύεται στην εργασία η έρευνα μας καταδειχνει ότι οι κυρίαρχες αναζητήσεις δεν περιορίζονται μόνο στο γενικό αίτημα της μείωσης του χρόνου εργασίας, αλλά επεκτείνονται στην αναζήτηση νέων ισορροπιών ανάμεσα στο «χαμένο χρόνο» της εργασίας και τους άλλους κοινωνικούς χρόνους, με σκοπό την υπεράσπιση, την αύξηση και την πολλαπλή αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου. Το «ωράριο» ή το «οχτάωρο» δε φαίνεται να αφορά όλους, με τον ίδιο τρόπο και για τους ίδιους λόγους.

Η Ειρήνη, που δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα ετοιμών ενδυμάτων επισημαίνει το πρόβλημα του «διακεκομμένου χρόνου». «*Η δουλειά μου*», λέει, «... *ανάλογα... δεν είναι κουραστική... ιδιαίτερα... αλλά το ωράριο είναι κουραστικό και εκνευριστικό. Είναι... έρχεσαι το πρωί, φεύγεις το μεσημέρι και ξανάρχεσαι το απόγευμα για να φύγεις το βράδυ. Καλύτερα να ερχόσουν το πρωί και να έφευγες το απόγευμα και να μην ξαναερχόσουν... να έχεις ελεύθερο χρόνο... να ξέρεις τι θα κάνεις*».

Το ίδιο πρόβλημα αντιμετωπίζει και η Κατερίνα. «*Είναι μεγάλο... πρόβλημα ο χρόνος... γιατί ορισμένες φορές αναγκάζομαι να μη γυρίζω το μεσημέρι στο σπίτι και οπότε και τα έξοδα για το φαγητό και όλα... είναι επώδυνο για μένα προσωπικά... μετά δεν έχω διάθεση να κάνω τίποτα... και την πληρώνουν οι άλλοι*».

Πέρα από τα διακοπτόμενα ωράρια, σημαντική πηγή δυσαρέσκειας αποτελούν και τα ωράρια που επιμηκύνονται χωρίς κανένα προηγούμενο προγραμματισμό ή προειδοποίηση προς τον εργαζόμενο, με αποτέλεσμα μια σειρά αναβολές στις άλλες προγραμματισμένες ή ελεύθερες χρήσεις του ελεύθερου χρόνου.

Ο Ηλίας δουλεύει σε σιδερωτήριο και συχνά, λόγω των ωραρίων που είναι απρόβλεπτα, αναγκάζεται να αναβάλλει τις υποχρεώσεις του απέναντι στην ποδοσφαιρική ομάδα που παίζει. «*Είναι... ωράριο αυτό... πες μου είναι ωράριο;*», λέει, «...*μερικές φορές δεν είναι... δηλαδή κανονικό. Μπορεί να τελειώνουμε 4, 5... δεν είναι σταθερό και 'ντάξει... αρχίζω τα τηλέφωνα... άντε έρχομαι... όχι δεν μπορώ... και συγνώμη... και τρέξε γιατί αρχίζουμε... μέχρι να φτάσω έχει γίνει ημίχρονο...*».

Η πίεση του χρόνου της εργασίας γίνεται πιο μεγάλη όταν οι νέοι είναι αναγκασμένοι να δουλεύουν και το Σάββατο.

Ο Δημήτρης δεν μπορεί να φύγει από το μαγαζί με τα χαρτικά πριν ξεφορτώσει το φορτηγό με το εμπόρευμα της άλλης εβδομάδας, που συνήθως έρχεται αργά το μεσημέρι του Σαββάτου. «*Το ωράριο*», λέει, «*εντάξει... τέλος πάντων... κανονικά, είναι 7 μέχρι 3 καθημερινές και 7 μέχρι 2 το Σάββατο, αλλά... είμαι συνεχώς στο περίμενε... με υπερωρίες και τέτοια γιατί... είναι και το φορτηγό από κάτω... ξέρετε τώρα άμα είναι Σάββατο... άμα είσαι νέος... άμα περιμένει το κορίτσι... τι να πεις μετά...*».

4 Ενδεικτικά αναφέρουμε: R. Sainsaulieu, *L'identité au travail*, Presses de la fondation des sciences politiques, Paris 1977. p. 362. C. Lalive d' Epinay et al., *Temps libre, culture de masse et cultures de classes aujourd'hui*, Favre, Lausanne 1983, p. 197.

5 Ενδεικτικά αναφέρουμε το κλασικό έργο W. Grossin, *Les temps de la vie quotidienne*, Service de reproduction des thèses - Université de Lille III, Lille 1973.

Ακόμα και η δυνατότητα για «ρεπό» γίνεται πηγή σημαντικών εντάσεων αναφορικά με τον ελεύθερο χρόνο. «Δουλεύω», λέει η Μαρία που εργάζεται σε κατάσταση υαλικών, «...δουλεύω αλλά δεν παίρνω... τα "ρεπό"... τότε γιατί δουλεύω;... τι να τα κάνω όταν δεν τα χρειάζομαι;... δηλαδή όταν οι άλλοι δουλεύουν εγώ έχω ρεπό... και όταν πάνε εκδρομές εγώ δουλεύω επιπλέον για να πάρω ρεπό... πάει δηλαδή ο ελεύθερος χρόνος που λέμε...».

Πέρα από τα μεγάλα ή τα διακεκομμένα ωράρια, τα «ρεπό» και τις καθυστερήσεις, το αίσθημα του «χαμένου χρόνου» ενισχύεται και από το χρόνο που καθημερινά ξοδεύεται στις διαδρομές και τις καθυστερήσεις μέχρι την εργασία.

«Στη δουλειά», λέει ο Θεωδωρής που δουλεύει βαφέας σε εργοστάσιο πλαστικών, «δεν κουράζομαι και πολύ... απλώς είναι... δε σε φτάνει ο ύπνος... για να κοιμάσαι... 4 η ώρα σηκώνομαι... μέχρι να... ντυθώ, να φάω... κι έπειτα να γυρίσω... ξέρεις τι χρόνο χάνω... σαν να χάνω τη μισή μέρα στο δρόμο... μετά πέφτω ψόφιος στο κρεβάτι».

Αντίθετα με το Θεωδωρή, ο Γιώργος που δε μένει πολύ μακριά από τη δουλειά του, έχει μεγάλο πρόβλημα με τον τρόπο που το αφεντικό, στο μαγαζί με τα είδη διατροφής, αντιλαμβάνεται το ρυθμό της δουλειάς. «Πολλά πράγματα με ενοχλούν», λέει, «αλλά... η πίεση, ας πούμε απ' τον εργοδότη... θέλει ας πούμε να γίνονται όσο πιο πολλές δουλειές. Εγώ... κάνω ό,τι μπορώ, αλλά πάλι... όπως είναι όλοι... όλα τ' αφεντικά ζητάνε όσο γίνεται... πιο γρήγορα τα πράγματα, πιο πολλές δουλειές».

Η πολλαπλότητα του νοήματος που οι νέοι αποδίδουν στο χρόνο της εργασίας καταδεικνύει ότι η αύξηση και η ποιοτική διαφοροποίηση του ελεύθερου χρόνου αποτελεί έναν καταλυτικό παράγοντα για τη διαμόρφωση των καθημερινών διεκδικήσεων απέναντι όχι μόνο στο χρόνο της εργασίας αλλά και στα αναγκαστικά περιεχόμενα των άλλων κοινωνικών χρόνων.⁶ Αποτέλεσμα της σύνθετης αυτής δυναμικής, σε μια εποχή που η απειλή της ανεργίας εκβιάζει και περιορίζει τα αιτήματα απέναντι στο χρόνο της εργασίας, είναι περισσότερο η διεκδίκηση για σταθερά ωράρια και «σύνολα χρόνου»⁷ και λιγότερο μια «ομοιομορφη μείωση του χρόνου εργασίας».⁸

Από την άποψη αυτή θα λέγαμε ενώ παραμένει σταθερό και γοητευτικό το αίτημα για μια «πραγματική, μεθοδική και καθολική μείωση του χρόνου εργασίας»,⁹ εκείνο που περισσότερο αλλάζει είναι η «αναπαράσταση των εφικτών σχέσεων ανάμεσα στο χρόνο της εργασίας και τους άλλους χρόνους της ζωής».¹⁰

Ανάμεσα στους χρόνους αυτούς καθοριστική θέση κατέχει και ο χρόνος του σχολείου, στον οποίο καθημερινά, από πολύ νωρίς και για αρκετά χρόνια, εγγράφονται με τρόπο ρυθμισμένο και αναγκαστικό οι περισσότεροι νέοι. Ο σχολικός χρόνος σαν «χαμένος χρόνος» αναδεικνύεται κυρίως μέσα από το λόγο αυτών που διακόπτουν το σχολείο για να εργαστούν (οι νέοι του ερευνητικού μας δείγματος) και οι οποίοι, στη συνέχεια, αρνούνται να

6 J. Dumazedier, «Temps sociaux, temps libre», *Loisir et Société*, vol. 5, n° 2, 1983, p. 351.

7 G. Pronovost, *Loisir et Société, Traité de Sociologie Empirique*, Presses de l' Université du Québec, Québec 1993, p. 300.

8 B. Perret, «Fin de la valeur travail?», *Esprit*, n° 134, 1988, p. 42.

9 A. Gorz, *Métamorphoses du travail. Quête du sens*, Galilée, Paris 1991, p. 95.

10 G. Pronovost, *ό.π.*, p. 290.

επιστρέψουν για να συνεχίσουν και να πάρουν το «χαρτί», ακόμα και όταν διαπιστώνουν ότι μ' αυτό μπορούν να βελτιώσουν ή να αλλάξουν την εργασία που κάνουν.

Για κάποιους, όπως η Κωνσταντίνα, που διέκοψε στη δευτέρα γυμνασίου και δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα με αρτοσκευάσματα, η επιστροφή στο σχολείο δεν έχει κανένα νόημα γιατί πλέον «είναι αργά». «Έχω ωριμάσει», λέει, «πάρα πολύ για να γυρίσω στο σχολείο πάλι... δεν μπορώ να φανταστώ τον εαυτό μου να ζαναπηγαίνω σχολείο... τώρα και να διαβάσω... να... κάνω... Δεν μπορώ να τον φανταστώ... Πιστεύω ότι δεν έχει νόημα... Θα μου μείνει μια καλή ανάμνηση, τίποτ' άλλο».

Το ίδιο ισχυρίζεται και ο Αλκιβιάδης που διέκοψε στην πρώτη γυμνασίου και δουλεύει οικοδόμος. «τώρα... όχι, είναι αργά... τώρα δεν μπορώ... τώρα έχει περάσει και κάμποσος καιρός. Δε... δεν πάω... δεν έχει κανένα νόημα.».

«Δεν το 'χω αποφασίσει... δε θέλω να γυρίσω... τίποτα... δεν μπορώ να κάτσω να ξαναδιαβάσω...», λέει και η Κατερίνα που μετά το γυμνάσιο δουλεύει σε μια βιοτεχνία υποδημάτων.

Η άρνηση της επιστροφής συχνά επικεντρώνεται στο ζήτημα της «ηλικίας» που άλλοτε πιέζει και άλλοτε δημιουργεί ένα αίσθημα σύγχυσης.

«Δε θέλω... δε θέλω να γυρίσω» λέει ο Δημήτρης, που διέκοψε στην πρώτη γυμνασίου «ο καιρός περνάει... πέρασε ο καιρός και δε θα προλάβω να κάνω τίποτα».

«Πέρασαν... πέρασε ο καιρός», επαναλαμβάνει και η Μαρία που διέκοψε στην πρώτη γυμνασίου «τα χρόνια περνούν σαν νεράκι... και το άφησα κι εγώ στο "φλου"».

«Δε μ' αρέσει», συμπληρώνει η Σοφία που τελείωσε μόνο το δημοτικό, «δεν ξέρω... έτσι... τώρα... το 'χω πάρει με κακό μάτι... μου είναι ανυπόφορο να φανταστώ τον εαυτό μου μαθήτρια».

Η ιδέα της επιστροφής στο σχολείο δε φέρνει στο προσκήνιο μόνο τα προβλήματα του χρόνου και της ηλικίας, αλλά και τις μνήμες των χαμένων μαθημάτων μαζί με την πεποίθηση της διαρκούς αποτυχίας.

Η Ελευθερία που διέκοψε στη δευτέρα λυκείου και δουλεύει γραμματέας σε εταιρεία τροφοδοσίας είναι σχεδόν πεπεισμένη για την επανάληψη της αποτυχίας. «Δεν πρόκειται, δε... δεν το 'χω πάρει τόσο καλά το θέμα... και πιστεύω δε θα τα καταφέρω... πάλι θα τα παρατήσω...».

Την ίδια άποψη έχει και ο Δημήτρης που διέκοψε στη δευτέρα γυμνασίου. «Όχι δε θέλω να γυρίσω... γιατί το ξέρω ότι θα μείνω... δεν πάω να συνεχίσω... Ξέρω 'γω; Είναι κόμπλεξ εκείνη την ώρα σταματάνε όλα... και μετά... δεν καταλαβαίνω πώς... χάνεται η χρονιά...».

Συχνά η ιδέα της επιστροφής στο σχολείο εμποδίζεται από τις ικανοποιήσεις και τις δυνατότητες που προσφέρει «η ζωή μετά το σχολείο». Στα νέα κοινωνικά και πολιτιστικά πλαίσια η ιδέα του «μαθητή» γίνεται περισσότερο ανυπόφορη και τα μαθήματα πιο «ακατανόητα».¹¹

11 «Αλλάζουμε μνήμη», υποστηρίζει ο Μ. Αλμπά, «τη στιγμή που αλλάζουμε την οπτική μας, τις αρχές μας, τα ενδιαφέροντα, τις κρίσεις μας, όταν περνάμε από τη μια κοινωνική ομάδα στην άλλη». Βλ. Μ. Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, εκδ. Albin Michel, Paris 1994, p. 175.

«Τώρα... να σου πω την αλήθεια», εκμυστηρεύεται η Ευπραξία που διέκοψε στη δευτέρα γυμνασίου, «όχι... δε θέλω πια ούτε να το βλέπω το σχολείο... τώρα είναι καλύτερα εδώ που είμαι... δεν τρελάθηκα να αφήσω τις παρέες μου και να πάω στο σχολείο...».

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Νίκος που διέκοψε στη δευτέρα γυμνασίου και δουλεύει σε μια βιοτεχνία με στρώματα. «...τώρα που 'χω βρει παρέες;... θέλω να βγαίνω συνέχεια έξω... να μην έχω σκοτούρες... τι να το κάνω το σχολείο... να το βράσω...».

Συχνά όμως «οι φίλοι από το σχολείο», αυτοί δηλαδή που γνωρίστηκαν κι αγαπήθηκαν μέσα από τις «πλάκες», τις «κοπάνες» και τα «ζόρια», γίνονται μια παροδική τάση επιστροφής. Όμως δεν κρατάει πολύ, γιατί πίσω από τους φίλους και τις πλάκες εμφανίζονται τα μαθήματα.

«Νοσταλγώ», λέει η Ειρήνη, «να γυρίσω στο σχολείο... για άλλα πράγματα... όπως για... τις τρέλες που κάναμε με τους συμμαθητές... Ε... ότι δεν είχαμε άγχος τότε... γιατί πραγματικά δε μας ένοιαζε τίποτα. Λέγαμε "πάμε σχολείο" και "πέρα βρέχει"».

«Ναι, ναι», συμφωνεί ο Νίκος που τελείωσε το γυμνάσιο «...ήταν ωραία, 'ντάξει. Τα σχολικά χρόνια είναι τα καλύτερα... πάντα... μόνο οι πλάκες δηλαδή».

Μερικές φορές όμως ούτε και οι πλάκες είναι ικανές να προσελκύσουν την επιστροφή στο σχολείο. «Όχι, δεν το νοσταλγώ... το σχολείο», λέει ο Γιάννης που διέκοψε στη δευτέρα λυκείου, «γιατί από μάθηση... εντάξει δε λέει και πολλά πράγματα... το μόνο, το σχολείο είναι ο καλός χαβαλές που γίνεται».

Μια πρώτη ερμηνεία προσέγγιση των παραπάνω απόψεων των νέων διευκολύνεται σημαντικά από τα βασικά συμπεράσματα των ερευνών που αναφέρονται στη σύνθετη πραγματικότητα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Είναι γνωστό ότι η «χωρίς επιστροφή και καθυστέρηση» διαδοχή των κοινωνικών χρόνων (παιδί, σχολείο, εργασία, στρατός, γάμος, οικογένεια) είναι βασικό χαρακτηριστικό των αντιλήψεων του χρόνου στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ιδιαίτερα εκεί που ο «εργατικός χαρακτήρας» είναι κυρίαρχος, παρατηρείται συχνά το φαινόμενο όπου «ο ρυθμός της ζωής του παιδιού είναι εκείνος της εργατικής τάξης»,¹² με την έννοια ότι «η νεότητα όπως και η παιδική ηλικία, συντομεύονται αδικαιολόγητα, ενώ αντιστρόφως επιταχύνονται η ενηλικίωση και η ένταξη στην παραγωγή».¹³ Έτσι μετά το τέλος ενός σταδίου «είναι αργά» για να γυρίσει κανείς πίσω, αλλά και δύσκολο «να καθυστερήσει» εκεί που βρίσκεται. «Ένας άνδρας μετασχηματίζεται πολύ λίγο σε μαθητή όταν, μέσα στα λαϊκά στρώματα που η φοίτηση στο σχολείο είναι περιορισμένη, η ιδέα της εκπαίδευσης συνδέεται με το παιδί».¹⁴

Σημαντική είναι και η ερμηνευτική συνεισφορά των προσεγγίσεων που αναφέρονται στο νόημα που τα άτομα αποδίδουν στη «βιολογική» τους ηλικία. Σύμφωνα με αυτές το

12 R. Hoggart, *La culture du pauvre*, Ed. de Minuit, Paris 1970, p. 110.

13 Α. Ασρινάκης, *Νεανικές Υποκειτούρες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991, σ. 30. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται όχι μόνο στα κατώτερα στρώματα των αναπτυσσόμενων κοινωνιών, αλλά και στις λιγότερο αναπτυσσόμενες κοινωνίες. «Εξ αιτίας της πρώιμης ηλικίας στην οποία τα παιδιά εισέρχονται στην ενεργό ζωή μέσα σ' αυτές τις κοινωνίες», υποστηρίζει ο R. Manaut, «το πέρασμα από την παιδική ηλικία στην εφηβική είναι γρήγορο και για το λόγο αυτό η περίοδος της μετάβασης ανάμεσα στις δύο αυτές καταστάσεις δεν υπάρχει». Βλ. R. Manaut, «La jeunesse: une solution à la crise de l' Amerique centrale», *Revue Internationale des Sciences Sociales*, vol. XXXVII, n° 4, 1985, p. 563.

14 D. Schnapper, *L' épreuve du chômage*, Gallimard, Paris 1984, p. 93.

αίσθημα της «αργοπορημένης ηλικίας», ενώ είναι αποτέλεσμα των ερμηνειών «ανάμεσα στην ηλικία που ορίζεται κοινωνικά και την ηλικία που ορίζεται βιολογικά»,¹⁵ συχνά προσλαμβάνεται σαν «μια καθεαυτή πραγματικότητα».¹⁶ Η πρόσληψη αυτή έχει σαν αποτέλεσμα η «βιολογική ηλικία» να χρησιμοποιείται σαν «ένα μέσον για να δειχτεί η καθυστέρηση»¹⁷ ως προς τον «κανονικό» ρυθμό των σπουδών (είναι αργά, δεν προλαβαίνω, κλπ).

Ο «ταξικός» και «εργαλειακός» αυτός χαρακτήρας των στάσεων και των συμπεριφορών στη σημερινή εποχή, ενώ δεν ακυρώνεται αποκτά συνεχώς νέες σημασίες καθώς πολλαπλασιάζονται τόσο οι οικονομικές και κοινωνικές δυνατότητες όσο και οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες διαμορφώνονται οι κοινωνικές ταυτότητες του «νέου» και του «ενήλικα», του «μαθητή» και του «εργαζόμενου».

Από την άποψη αυτή θεωρούμε σκόπιμο, συνθέτοντας τις διαφορετικές σηματοδοτήσεις του «χαμένου χρόνου» στην εργασία και το σχολείο, να επισημάνουμε ότι ο «χαμένος χρόνος» δεν αφορά τόσο την απώλεια μιας ορισμένης οικονομικής ή εργαλειακής σχέσης («ο χρόνος είναι χρήμα»)¹⁸ αλλά την έλλειψη ενός συνόλου καταστάσεων και σχέσεων.

Την ερμηνευτική κατανόηση και την αιτιακή εξήγηση των καταστάσεων αυτών, θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να θέσουμε με την μορφή μιας εγχειρηματικής ερμηνευτικής τυπολογίας τριών κατηγοριών:¹⁹

α) Στην πρώτη κατηγορία μπορούν να συμπεριληφθούν οι εκφράσεις εκείνες που αναφέρονται άρρητα στην αξία της πράξης της εργασίας. «Χάνω το χρόνο μου» σημαίνει δεν κάνω τίποτα, δεν ξέρω τι να κάνω, δεν κάνω αυτό που έπρεπε να κάνω, δεν κάνω αυτό που θα μπορούσα να κάνω.

β) Στη δεύτερη κατηγορία μπορούν να συμπεριληφθούν οι εκφράσεις εκείνες που παραπέμπουν στην έννοια του κέρδους ή της αποδοτικότητας. «Χάνω το χρόνο μου» σημαίνει κάνω κάποιο πράγμα άχρηστο, που δε συνδέεται με κάτι, που δεν αναφέρεται σε κάτι, δεν τον χρησιμοποιώ δηλαδή σε μια παραγωγική δραστηριότητα.

γ) Στην τρίτη κατηγορία μπορούν να συμπεριληφθούν οι εκφράσεις εκείνες που δηλώνουν έλλειψη ενδιαφέροντος και εσωτερικής ευχαρίστησης. «Χάνω το χρόνο μου» σημαίνει ότι κάνω ή είμαι υποχρεωμένος να κάνω κάποιο πράγμα που δε μου αποφέρει καμιά ευχαρίστηση και δε με εμπλουτίζει. Κάνω μια εργασία που δε με ευχαριστεί ή δεν κάνω αυτό που μου αρέσει και γενικότερα πλήττω.

Με αναφορά την ερμηνευτική αυτή προσέγγιση του «χαμένου χρόνου» μπορούμε να επισημάνουμε ότι η έλλειψη ενδιαφέροντος για την εργασία και το σχολείο δεν περιορίζεται

15 C. Baudelot, R. Establet, *L' école capitaliste en France*, εκδ. Maspero, Paris 1971, p. 144.

16 P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Ed. de Minuit, Paris 1984, p. 70.

17 C. Baudelot, R. Establet, *ό.π.*, p. 71.

18 Σε αντίθεση με την εποχή του Προτεσταντισμού (βλ. M. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1978, σ. 224, 37), στη σημερινή εποχή η σχέση του χρόνου με το χρήμα, ενώ δεν χάνει εντελώς την ηθική της διάσταση αυτή πρέπει να αναζητηθεί στην εξουσία και την «άνετη ζωή» και όχι στην σωτηρία της ψυχής ή την ολόπλευρη αφοσίωση στο επάγγελμα.

19 W. Grossin, *Les temps de la vie quotidienne*, *ό.π.*, p. 317-318.

στο τυπικό περιεχόμενο απασχολήσεων και των μαθημάτων αλλά αναφέρεται κυρίως στο χρόνο και τις συνθήκες που αυτά πραγματοποιούνται. Από την άποψη αυτή, ο χρόνος της εργασίας και του σχολείου, μέσα από την συγκεκριμένη του διάρκεια, την οργάνωση και τη χρήση, εμφανίζεται όλο και πιο ξένος προς τις ανάγκες, τις δυνατότητες και τις προσδοκίες των νέων.

Τα εκτεταμένα ή διακοπτόμενα ωράρια της εργασίας και οι μεγάλες μετακινήσεις είναι εξίσου σημαντικό πρόβλημα με τα ωράρια και την έκταση του σχολικού χρόνου. Όπως η εργασία επιβάλλει ένα ορισμένο «χρονικό μοντέλο εργαζόμενου», έτσι και το σχολείο υπονοεί ένα ορισμένο «χρονικό τύπο μαθητή».

Ο τρόπος που αυτοί οι «χρονικοί τύποι» κατανέμονται στη διάρκεια της μέρας, της εβδομάδας, του χρόνου ή της ζωής των ατόμων αποτελεί στη σημερινή εποχή ένα τεράστιο ζήτημα, τις επιπτώσεις του οποίου υφίστανται, πέρα από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, οι ομάδες, οι ηλικίες και οι προσδοκίες που δεν εγγράφονται, δεν μπορούν ή δεν είναι πλέον και εύκολο να εγγραφούν, στο επίσημο εργασιακό και σχολικό θεσμό.

Η ανάγκη για συνολική επαναδιοργάνωση του χρόνου που αφιερώνεται στην εργασία και το σχολείο είναι αδιαχώριστη από την ανάγκη καλλιέργειας στους νέους της επιθυμίας και της ικανότητας να μαθαίνουν και να εργάζονται έξω και συχνά ενάντια στους επίσημους εργασιακούς και σχολικούς θεσμούς.

Η αύξηση του ελεύθερου χρόνου και κυρίως η στενή διαπλοκή του με τους άλλους κοινωνικούς χρόνους, μπορεί να αξιοποιηθεί προς την κατεύθυνση μιας «κοινωνικής εξειδίκευσης», έναντι της «επαγγελματικής εξειδίκευσης» που ήταν μέχρι σήμερα το κύριο μέλημα της επίσημης εκπαίδευσης.²⁰

20 R. Sue, «A la recherche d' un "schole" post-moderne ou la dynamique du rapport loisir-éducation», *Perspective documentaires en éducation*, n° 20, 1990, p. 56.